

*Михайл Несін*

НАБІГИ КРИМСЬКИХ ТАТАР  
НА ЛИТОВСЬКІ ТА ПОЛЬСЬКІ ЗЕМЛІ,  
ЗДІЙСНЕНІ З ІНІЦІАТИВИ  
МОСКОВСЬКОГО КНЯЗЯ ІВАНА ІІІ  
(1490-х – 1500-х рр.)

Від кінця 1480-х рр. Велике князівство Литовське перебувало у постійній конфронтації з Московською державою через суперечливий статус прикордонних земель, передусім – Верховських князівств (знаходились у верхів'ї Оки). Свого часу ці невеликі руські князівства увійшли до складу Литви, а тепер великий князь московський Іван ІІІ, відомий прагненнями зібрати воедино руські землі, волів приєднати їх до московського князівства. Цей конфлікт відомий також як “Дивна війна”<sup>1</sup>. Таку назву запропонував О. Зимін, маючи на увазі те, що формально війну ніхто нікому не оголошував, проте між двома державами точилась жорстока боротьба за північно-східні литовські прикордонні землі, що супроводжувалась як військовими виправами, так і перемовинами. Зазвичай її початком вважається 1486 або 1487 р.<sup>2</sup> Це певною мірою правильно, оскільки з 1487 р. московці відверто прийняли за підкорення Верховських князівств. Інше питання, що фактично обидві східноєвропейські держави перебували у неперервному “розмир’ї” ще з рубежу 1470–1480-х рр., з часів стояння на Угрі. Від цього часу московський князь перебував у міцному союзі з кримським ханом Менглі Гіреєм. Не виключено, що 1480 р. той напав на Поділля за домовленістю з Іваном ІІІ, аби відволікти литовців і не дати їм встигнути на Угру на допомогу великоординським татарам. Невдовзі, повідомляючи про загибель Ахмата в листі до Менглі Гірея, московський князь дякував хану за союзницьку вірність. У цьому листі достатньо відчутно проглядається тема недружніх стосунків

<sup>1</sup> А.А. Зимин, *Россия на рубеже XV–XVI столетий*, Москва 1982, с. 93.

<sup>2</sup> В.Н. Темушев, *Первая московско-литовская приграничная война 1486–1494*, Москва 2015, с. 1–8.

Москви та Литви, у яких кримському керманичу слід було пристати на бік московського князя<sup>3</sup>.

У 1482 р. Менглі Гірей за напучуванням свого московського союзника розорив Київ та деякі інші землі, за що знову був удостоєний подяки<sup>4</sup>. Матеріали дипломатичного листування підтверджують відомості руських літописів, що кримці здійснили похід за пропозицією Івана III<sup>5</sup>. Не дивно, що й у 1490-х – 1500-х рр., воюючи з Литвою, Іван III нерідко користувався підтримкою кримців, справно відправляючи кримському хану дари – “упоминки”, що їх, як то засвідчує дипломатичне листування, той часто вимагав. Московсько-кримський союз тримався на частих щедрих “упоминках” з боку Москви та взаємному недружньому ставленні до Великої Орди та Литви. У цій статті розглядатимуться набіги кримців на Литву, здійснені у 1490-х – на початку 1500-х рр. з ініціативи московського князя Івана III. Історики раніше згадували ці набіги, але практично не торкалися питання впливу на них московського князя. Тож, визначення ролі Івана III в цих виправах в історіографії відсутнє. Ця стаття має намір заповнити цю лакуну.

Першим таким набігом став похід 1493 р. Іван III ще у березні та серпні 1492 р. закликав кримського хана Менглі Гірея здійснити набіг на Литву того ж року. При цьому Іван III просив хана відмовитись від будівництва укріплень в гирлі Дніпра, аби Менглі Гірей не витрачав часу на будівництво, а терміново збирався у похід<sup>6</sup>. Проте хан відмовився від цієї настійливої пропозиції. 27 жовтня до Москви прибула його відповідь Івану III, що коли він добудує укріплення, тоді й піде в похід. У листі також згадувався литовський посол, який вимагав знести укріплення (буцімто вони стояли на литовській території), обіцяючи компенсувати збитки<sup>7</sup>. 6 січня 1493 р. до Москви

---

<sup>3</sup> *Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою и Нагайскою ордями и с Турцией, том 1 (С 1474 по 1505 год, эпоха свержения монгольского ига в России)*, Сборник императорского русского исторического общества 41 (Санкт-Петербург 1884) 25.

<sup>4</sup> *Ibid.*, с. 25–37.

<sup>5</sup> Я.В. Пилипчук, *Татарская политика Казимира IV, 1480–1492*, Золотоордынская цивилизация 8 (Казань 2015) 315–316.

<sup>6</sup> *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 157.

<sup>7</sup> *Ibid.*, с. 166–167.

прибула грамота від Константина Заболоцького, де повідомлялось, що на Михайлів день (8 листопада) 1492 р. кримський хан за ініціативою його та інших московських послів затримав литовського посла в Криму та почав збиратись у похід. Менглі Гірей вимагав від литовського посла Івана Глинського, аби татарам були відшкодовані збитки від нападу козаків з киян та черкасців у 1492 р., які пограбували кримський корабель під містом Тягиним. Князь литовський Олександр у відповідь обіцяв покарати злочинців, проте насправді не став учиняти жодних дій. Не отримавши ствердної відповіді на свою вимогу, Менглі Гірей затримав Івана Глинського на деякий час у Криму. Одночасно з цією грамотою до Івана III надійшов лист від самого Менглі Гірея, в якому він повідомляв про те, що “сів на коня” та в кінці листопада має намір разом з великим князем воювати у Литві<sup>8</sup>. Отже, похід Кримських татар на Литву 1493 р. відбувся за ініціативою великого московського князя Івана III із запланованими спільними військовими діями в рамках боротьби за приєднання до Московського князівства Верховських та Вяземських “українних земель”.

Проте восени 1492 р. кримські війська так, мабуть, і не дійшли до литовських кордонів (хоча хан писав, що у 1492–1493 рр. тричі “сідав на коня”). У грамоті 1493 р. від кримського посла Заболоцького, адресованій Івану III, повідомлялося, що хан відпустив посла Глинського на Миколин день (6 грудня 1492 р.), і, далі, що перед М’ясним заговінням (лютий 1493 р.) хан пішов у похід на Київ<sup>9</sup>. Влітку того ж року в листі до Івана III хан запевняв, що “перед зимою” (восени 1492 р.) він відправляв рать на Литву, згадуючи утім, що “как сами есмя почали на конь садитися, зима люта была, а кони ратные истоми”<sup>10</sup>. Це засвідчує, що осінній похід фактично так і не відбувся. Насправді кримські війська почали розорювати Велике князівство Литовське пізньою зимою – весною 1493 р., коли кримці пішли на Київ. Влітку 1493 р. Іван III абсолютно справедливо відмічав, що “пишет ко мне царь, что беспрестани его люди Литовскую землю воюют, а мы здесе слышели, что малые

<sup>8</sup> *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 170–171.

<sup>9</sup> *Ibid.*, с. 181.

<sup>10</sup> *Ibid.*, с. 187.

люди приходили сее зимы на Литовскую землю, а не имали ничего”<sup>11</sup>. У подальшому, наприкінці 1493 р. Менглі Гірей сам згадував, що “до зимы [1493 р.] триждыкрат на конь садился: впервые пошел, ино лед розполился, а вдругорядь розболев воротился, а втретье и сем ездом пришел с пушками и с пищальми на Черкасской городок пришли”<sup>12</sup>. Не зовсім зрозуміло, що ж це за похід був “вдругорядь”, коли хан не зміг піти через хворобу. Можливо, він мав на увазі не здійснений перший, осінній похід на Литву 1492 р.? А, можливо, якийсь невідомий з інших джерел набіг, який планувався між нездійсненим через повинь зимово-весняний похід на Київ та осіннім походом на Черкаси? У такому разі набіг 1492 р. хан тепер, через рік, навіть не рахував. Проте у будь-якому разі очевидно, що сам хан вважав його таким, що не відбувся. 1492 р. кримці не дійшли до Києва, проте спустошили околиці Черкас та Канева. Вочевидь, кримці рухались повільно, розорюючи все на своєму шляху. Виступивши у лютому, до Києва вони дійшли лише до весняного розливу. Влітку 1493 р. хан повідомляв, що не ризикнув переправлятися через Дніпро: “Через реку нелзя была перелезти, а недругу силные недружбы нелзе было довести, того деля еси не пошел”<sup>13</sup>. У цей похід виступило лише 500 осіб кримських татар із сином Менглі Гірея<sup>14</sup>. Вочевидь, хан розраховував на безпечний грабіжницький похід, а не на серйозні сутички з литовцями. Іван III висловив з огляду на це обурення: “Ныне сына послал, а с ним 500 человек: ино пятью сот человека какая война Литовской земле?” Московський князь, найвірогідніше, розраховував, що кримці можуть надати значну допомогу у “дивну війну” московців з литовцями за Верховські землі та Вязьму, та зможуть завдати відчутних втрат противнику. А ті виявили відверту зневагу до московських планів та прийшли з малими силами з метою грабунку, а не для того, аби надати суттєву допомогу московцям у розгромі литовських сил.

Восени 1493 р. відбувся похід кримських татар на Канів та Черкаси. Татари спалили Черкаси, ймовірно, в розплату за Очаків. За повідомленням Заболоцького, кримські війська перетнули Дніпро

<sup>11</sup> *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 191.

<sup>12</sup> *Ibid.*, с. 196.

<sup>13</sup> *Ibid.*, с. 190.

<sup>14</sup> *Ibid.*, с. 183, 191.

та 14 вересня пішли у напрямку до Києва. 16 вересня хан писав, що відправив на Черкаси війська з гарматами та пищалями, що вони спалили це містечко та інші міста литовські<sup>15</sup>. У листопаді разом з цією грамотою послали привезли до Івана III також “поклон” від брата Менглі Гірея, Ямгурчея, в якому він повідомляв, що кримці розорили Черкаси та Канів, а до зими, як кажуть, вправлятимуться на Київ<sup>16</sup>. Утім, Київ так і не був пограбований, хоча у подальшому Менглі Гірей писав, що запланований похід відбувся<sup>17</sup>.

На початку 1494 р. Іван III уклав з Олександром Казимировичем перемир'я. Московському князівству відходили деякі Верховські земля та Вязьма. Литовський князь посватався до доньки Івана III Олени, і 1495 р. наречена прибула до нього у Вільно, де й відбулось весілля. До кінця 1490-х рр. Москва та Литва формально перебували в стані перемир'я, тому походи кримців на Литву в період з 1494 р. по 1498 р. включно, на відміну від набігів 1493 р., не були спровоковані закликами Івана III, який у листуванні з Менглі Гіреєм до 1498 р. зовсім не торкався цієї теми та утримувався від будь-яких оцінок його дій. У серпні 1498 р. московський князь відправив до Криму посла Семена Ромодановського, якому було доручено публічно, в тому числі й у присутності литовських посланців, які перебували при ханському дворі, запропонували Менглі Гірею примиритись з великим князем литовським. Проте у приватній бесіді посол Ромодановський мав пояснити, що якщо Олександр не забажає миритися, то Іван III готовий сам надіслати війська як проти нього, так і проти великоординських татар (з якими Олександр на той час вів мирні перемовини)<sup>18</sup>. Тож кримські виправи на Литву у 1494–1498 рр. здійснювались без підтримки Івана III. Проте він не виступав проти таких виправ і не вчиняв жодних дій, аби їм запобігти.

У травні та серпні 1500 р. кримці здійснили нові набіги на Литву. Проте, незважаючи на те, що Іван III того року перебував з нею у розмир'ї, він не був ініціатором цих кримських походів. Як бачимо з дипломатичного листування Івана III з Менглі Гіреєм,

<sup>15</sup> Між іншим, це найбільш раннє свідчення використання кримцями вогнепальної зброї у військових виправах та за межами Кримського ханства.

<sup>16</sup> *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 194, 197–198.

<sup>17</sup> *Ibid.*

<sup>18</sup> *Ibid.*, с. 258–260.

московський князь не міг бути ініціатором травневого та серпневого набігів кримських татар на Польщу та Литву у 1500 р. Відомості про своє розмиря з литовським князем він відправив хану в квітні, до першого травневого походу, проте в ньому не містилось закликів до військових дій. Послання кримцям із закликом піти війною на Литву він відправив з Москви лише 11 серпня<sup>19</sup>, і воно дійшло до Криму після того, як Кримський хан послав війська у серпневий набіг на литовські землі.

Сам Іван III з 1500 р. вів війну з Литвою за “українні землі”, які він прагнув захопити. Приводом до війни стали висловлення у 1499–1500 рр. побажання деяких “українних” князів перейти у московське підданство на тій підставі, ніби то литовський князь змушує їх пристати до католицтва. При цьому від вяземського намісника ще у 1499 р. надходили чутки, що Олександр прагне повернути до католицтва і власну дружину Олену, доньку Івана III, яка за шлюбною угодою з московським тестем мала зберегти православну віру. Проте навіть якщо Олександр і висловлював подібні прагнення, він не міг гвалтом нав’язувати власну думку, адже в ті роки в Литві масових гонінь на православну шляхту не було. І дружину змінювати віру він не примушував. Коли пізніше він отримає від Папи Римського офіційний дозвіл повернути її до католицтва всупереч усім домовленостям з Москвою, він все ж не скористається з цього та поступиться бажанням своєї дружини зберегти православ’я. Тож вірогідно, Іван III у 1500 р. використав такі чутки як привід, аби розірвати мир з Литвою та продовжити боротьбу за приєднання руських земель, тим більше, що окремі “українні” князі висловили бажання служити Москві.

У травні 1501 р. Іван III надіслав Менглі Гірею грамоту з проханням надіслати кримські війська в напрямку Турів–Пінськ–Мінськ<sup>20</sup>. Дослідники справедливо вважають, що московський князь планував взяти Смоленськ. Війська Менглі Гірея могли або безпосередньо допомагати московцям тримати місто в облозі, або грабувати литовські землі поблизу, прикриваючи московські війська від литовських сил, які могли встигнути на допомогу Смоленську. Проте похід

---

<sup>19</sup> *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 317.

<sup>20</sup> *Ibid.*, с. 348.

на Смоленськ відбувся у 1502 р. З ним пов'язаний та відбувся того року осінній грабіжницький набіг двох кримських царевичів на південні литовські та польські землі: кримський хан за ініціативою Івана III відправив їх на допомогу московцям проти литовців.

Головні сили на чолі із сином Івана III Дмитрієм Жилкою вирушили в похід на початку липня. Але, ймовірно, вони виходили частинами<sup>21</sup> 14 липня (дата 14 липня вказана і в інструкції Івана III до посла Заболоцького, відправленої на другий день, 15 числа, в якій він пише, що “Дмитрей вышел из Москвы по Петрове дни в шестонатцатой день, иуля 14 день, на память святаго апостола Акилы, а пошел прямо к Смоленску”<sup>22</sup>). Місцем збору військ Московського князівства, вочевидь, було підмосковне село Воронцове, звідки, за відомостями одного літопису, вийшли війська Жилки<sup>23</sup>.

15 липня Іван III відправив грамоти до Криму. У них він вітав Менглі Гірея з перемогою над Шейх-Ахметом та закликав його йти походом на Литву на допомогу московським військам, які прямували до Смоленська. Кримцям пропонувалось йти “к Киеву, к Слуцку, к Турову, к Пинску, к Минску”<sup>24</sup>. Напевне, як і в минулому 1501 р. планувалось, що вони або підійдуть під стіни міста з іншого боку, або відріжуть обложений Смоленськ від литовських військ у тому випадку, якщо підуть на захист міста.

Проте цей план не був реалізований. 12 вересня до Москви надійшли листи, що хан на початку серпня відправив у похід на Литву нібито “дев'яносто тысяч” татарських воїнів із двома силами<sup>25</sup>. Насправді ця цифра значно перебільшена. Сучасний дослідник В. Пенской схиляється до висновку, що на межі XV–XVI ст. Крим міг виставити до декількох тисяч шабель, а після розпаду Великої Орди його воєнний потенціал зріс, але все ж, на середину XVII ст., чисельність війська могла складати лише 30–60 тисяч<sup>26</sup>.

<sup>21</sup> *Полное собрание русских летописей* (далі – *ПСРЛ*), т. 37: Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв., Ленинград 1982, с. 173; *ПСРЛ*, т. 6, вып. 2: Софийская вторая летопись, Москва 2000, с. 368; *ПСРЛ*, т. 24: Типографская летопись, Москва 2000, с. 214.

<sup>22</sup> *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 425.

<sup>23</sup> *ПСРЛ*, т. 6, вып. 2, с. 368.

<sup>24</sup> *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 421–426.

<sup>25</sup> *Ibid.*, с. 426.

<sup>26</sup> В.В. Пенской, *Военный потенциал Крымского ханства в начале XVII в.*, Восток 2 (2010) 56–66.

М. Моїсеев підтримав його висновки, а сам, розглядаючи погляди істориків та відомості джерел про деякі походи кримців та ногайців, припустив, що вони в різні походи відправляли різну кількість воїнів, але ніколи не мобілізували все боєздатне населення, а також відмітив, що точну чисельність кримського війська в той період на сьогодні встановити неможливо<sup>27</sup>, “тому лишається лише надзвичайно криично ставитись до тих численних відомостей, які є в нашому розпорядженні”<sup>28</sup>. На мою думку, у такі грабіжницькі виправи, як ця, хан навряд чи відпускав більше декількох тисяч вояків, тим більше, що татари того року діяли і в лісистій місцевості, де степове військо більше 10 тис. осіб, найвірогідніше, втратило б керованість. З іншого боку, Менглі Гірей, найімовірніше, зазвичай відправляв більше тисячі воїнів. Коли одного разу він надіслав загін у 500 осіб, Іван III до цього, як було згадано раніше, поставився з великою недовірою та з великим невдоволенням писав, що він не розуміє, що то за війна у 500 осіб. У деяких випадках, як, наприклад, масштабному поході на Київ 1482 р., ймовірно діяло декілька десятків тисяч татар<sup>29</sup>. Проте походи кримців 1490-х та 1500-х рр. на Литву та Польщу не мали такого значення, і для них кримські татари, найімовірніше, залучали значно меншу кількість вояків.

У квітні 1503 р. до Москви надійшло донесення від посла в Криму Заболоцького, що “два царевича, государь, Фети-Кирей да Бурнаш в Литовскую землю ходили воевати; а были, государь, кажут, от Кракова за две мили, а люди их, государь, иные были и за Краковым; а царевичи, государь, были подо многими города под литовскими и под лятцкими, под Луцком под болшим, да подо Львовым, да под Бряслем, да под Люблиным, да под Вишневецем, да под Безлом, да под Туровым; а люди их, государь, иные были и под Киевым и под Лутцком под малым; а сами, государь, царевичи не пошли по тем местом, на которые, государь, ты велел им итти, за тем, что с ними было людей много; а те места кажут лесны и тесны. А по-

---

<sup>27</sup> М.В. Моїсеев, *Степные войны от Угры до ногайского погрома Крыма (1480–1522 гг.)*, История военного дела: исследования и источники, 2015, Специальный выпуск V. Стояние на реке Угре 1480–2015. ч. I, с. 155–162, [електронний ресурс], режим доступу: [http://www.milhist.info/2015/11/23/moiseev\\_1](http://www.milhist.info/2015/11/23/moiseev_1).

<sup>28</sup> *Ibid.*, с. 162.

<sup>29</sup> Я. В. Пилипчук, *Op. cit.*, с. 316.



лону, государь, привезли много добре. А из войны, государь, царевичи пришли за неделю до Филипова заговейна (8 ноября – М.Н.)”<sup>30</sup>.

Кримський хан у листі від 1 лютого, яке також прибуло до Москви в квітні із тим же посильним, що й донесення Заболоцького, також писав: “Те мой два сына со многою ратию двема дорогами поехали, один на Литовскую землю Островские города прошел полтретьяцать ден ходив и воевал и зажигал и много полону взял, добр здоров воротился; а меньшей мой сын, лятцкая была рать к королю пошла, и он встретив, за тою ратью погонил, до Кракова города десять миль не дошед, воротился и много городов разорив и много полону взял, добр здоров приехал”<sup>31</sup>. Отже, царевичі ходили у звичних місцях по південній частині Литви та Польщі, а на північ, у бік Смоленська, так і не пішли. Вони відговорювались тим, що ті місцини, куди Іван III наказав їм іти, “лісні” та “тісні”. Проте Турів, а також околиці Любліна та Кракова, які розорювали кримці, знаходяться в лісовій зоні, і ліси там такі ж густі, як і під Смоленськом. Найімовірніше, вони просто не бажали йти на північ та обмежились спустошенням улюблених південних областей. Водночас, літньо-осінній похід татар на Литву та Польщу допоміг московцям дещо подовжити облогу Смоленська. Вони відступили від стін міста 17 жовтня. Як відзначив І. Пенской, головною причиною невдачі московців, за відомостями листування Івана III з Кримом, слугували “безкормиці”<sup>32</sup>. Типографський літопис побіжно підтверджує це, відмічаючи, що під час облоги Смоленська московські служилі люди без дозволу розійшлися грабувати околиці, за що були потім у Москві жорстоко покарані з волі Івана III<sup>33</sup>.

За свідченням хроніки Биховця, приводом до відступу московців стало наближення свіжих литовських сил, які рухались на допомогу смолянам<sup>34</sup>. Проте виходить, що містяни не менше двох

<sup>30</sup> *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 470.

<sup>31</sup> *Ibid.*, с. 466.

<sup>32</sup> В.В. Пенской, *Поход Дмитрия Жилки и первая осада Смоленска русскими в 1502 году*, Война и оружие: Новые исследования и материалы. Вторая международная научно-практическая конференция 18–20 мая 2011 года, Санкт-Петербург 2011, ч. II, с. 211–212.

<sup>33</sup> *ПСРЛ*, т. 24, с. 214–215.

<sup>34</sup> *ПСРЛ*, т. 17: Западнорусские летописи, Санкт-Петербург 1907, стлб. 540.

місяців були в облозі без усілякої військової допомоги з інших земель Великого князівства Литовського. Можливо, великий князь литовський та литовські воєводи в середині жовтня не могли вирішити, що важливіше: захищати Смоленськ від московців, або воювати з кримцями. Зрозумівши, що війська хана не рухаються на північ на з'єднання з московським військом, пішли на допомогу смолянам. До кримських набігів литовці вже звикли. А московці не просто спустошували литовські володіння, але й прагнули захопити велике місто. Саме тому, якби не відбулось вторгнення кримців на південь Литви та Польщі, литовці, найімовірніше, рушили б на допомогу смолянам раніше, тоді облога була б не такою довгою.

У 1503 р. кримці вчинили набіг на литовські землі та дійшли до Несвіжа, Клецька, Новогрудка. Про причини цієї нової виправи кримських татар можна довідатись з московсько-кримського листування. У 1503 р. Іван III повідомляв, що знову планує відправити війська на Смоленськ з трьома своїми синами – Василем, Юрієм та Дмитрієм Жилкою. Кримського хана передбачалось спонукати відправити війська на Литву вбік Києва.

Перемовини щодо цього велись, принаймні, з літа. У липневому листі Івану III кримський посол Заболоцький повідомляв, що умовив кримського хана відправити війська на Київ, але в цей момент він не йде, побоюючись активності Шейх-Ахмета<sup>35</sup>. Сам хан обіцяв зібратись у похід на Київ, а своїх дітей відпустити до Смоленська. Можливо, кримський серпневий набіг був певною мірою втіленням цих планів, хоча татари пройшли іншими литовськими землями.

Цього року, утім, і сам Іван III на Литву війною так і не вирушив. 25 березня 1503 р. він підписав з нею Благовіщинське перемир'я, тому у вересневих листах до Кримського ханства<sup>36</sup> (мир з Литвою на той час вже було укладено) він не дякує Менглі Гірею за похід на Литву, більш того, відзначає, що кримці пограбували не тільки литовські землі, але й прикордонні міста, які нещодавно відійшли до Москви – Чернігів та Семенів, так і не повернувши чернігівському князю захопленого на Чернігівщині полону.

---

<sup>35</sup> *Памятники дипломатических сношений Московского государства...*, с. 472–478.

<sup>36</sup> *Ibid.*, с. 497.